

TOĞAYLARIMIZ - TÁBIYIY BAYLÍGÍMÍZ

¹N.B.Kamalova, ²S.M.Urazbaeva¹Qaraqalpaqstan awıl xojalıǵı hám agrotexnologiyalar instituti oqıtıwshısı²Qaraqalpaqstan awıl xojalıǵı hám agrotexnologiyalar instituti studenti

Annotaciya: Ósimlik álemi hám toǵayzarlardıń insan salamatlıǵı ushın áhmiyetli ekenligi hesh kimgе sır emes. Uzaq ómir kóriwdiń tiykarǵı sebeblerinen biri ana tábiyatımızdan alatuǵın kislorodtıń sapası menen ólshenedi. Taza kislorod bolsa átirap-ortalıq hám jasıl álem toǵayzarlarmız bolıp esaplanadı. Bul maqalamızda keskin-kontinental sharayatımızda toǵaylarmız hám terekzarlarmızdıń insan salamatlıǵına unamlı tásiiri hám áhmiyeti haqqında sóz baradı.

Tayanış sózler: Toǵayzar, terek-putalar, ekologiyalıq áhmiyeti, insan salamatlıǵı.

Watanımızdıń kórki shırayı mustaqıllıq sharapatı menen pütünley gózallandı. Watanımız tábiyatı da rawajlanıwımızǵa mas ráwishte kórkemlesip barmaqta. Maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, mámleketimizde házirgi kúnde 4,5 mıńǵa jaqın ósimlik túrleri bolıp, solardan 3 mıńnan aslamı jabayı ósimlik túrleri, 600 túrden aslam dárilik ósimlik, 70 túrden aslam terek túrleri ushırasadı. Watanımızda erik, shabdal, alma, almurt, alsha, shiye, ǵoza, badam hám taǵı basqa túrleri, tal, májnúntal, yaceń, klyon, kashtan, terek túrleri, qaraǵash, emen hám iyne japıraqlı kórkemli terekler de kóp ushırasadı. Sol kórsetkishlerde mámleketimizde ósimlik túrleri bay ekenligi hám jıldan-jılǵa kóbeyip baratırǵanlıǵın kóriwimiz múmkin.

Biraq sonday biybaha baylıǵımızdan aqılǵa muwapıq paydalanıw bizlerdiń burshımız bolıp esaplanadı. İlimiy tiykarlanǵan maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, terekler atmosferamızdı tazalaydı, shańlardı irkip uslap qaladı. Jazda bir gektar toǵay bir kúnde 220-280 kg karbonat angidrid gazın ózlestirip, 180-220 kg kislorodtı ajratadı. Bul muǵdar 430-500 adamdı 10 saat dawamında kislorod penen támiyinlewge jetedi.

Tabiyat júdá názik bolıp, úlken qalalardıń kislorod balansın saqlap turıw ushın bir insańǵa keminde 25 kv metr jasıl maydan bolıwı talap etedi. Terek hám puta japıraqları, ósimlikler qaladaǵı shańnıń 72 payızın uslap qaladı. Tuwrı tańlap egilgen aǵash hám putalar shawqımdı anaǵurlım páseytedi. Bazı adamlar arasında “Suw joq jerde terek te bolmaydı yaki óspeydi”, degen pikirlerdi esitip qalamız. Alımlardıń anıqlawınsha, terek joq jerde suw da bolmas eken. İyne japıraqlı ósimlikler tamır sistemasında, yaǵnıy bir gektar maydandaǵı arshazar 6 mıń kub litr suw toplawı múmkin. Demek, ósimlik hám kórkemli terekler tek ǵana átirap ortalıqtı kislorod, hátte bulaqlardı suw menen de támiyinleydi eken.

Jasıl tereklerdiń karbonat angidrid gazın jutıp, kislorod payda qılıp, fitoncid islep shıǵarıw hám hawa quramın shań hámde shawqımlardan qorǵawda áhmiyeti úlken.

Búgingi kúnde mámleketimizdegi toǵay xojalıqları tárepinen hár jılı ósimlik hám kórkemli tereklerdiń tuxımı hám nálinen egip jańa toǵayzarlar payda etilmekte. Toǵaydı payda etiw jumısları tiykarınan qurıǵan Aral teńizi ultanlarında hámde mámleketimiz toǵay xojalıqlarında keń kólemde alıp barılmaqta. ĞMA nıń átiraportalıqtı qorǵaw dástúrine kóre, jer júzi xalqınıń 250 millionnan aslamı shólleniw hám qurǵaqshılıq tásirinen zaxmet shekpekte. Bul bolsa jerden paydalanıw imkaniyatların kemeytip, uzaq jıllar dawamında dúzilgen ekosistemeniń buzılıwına alıp kelmekte.

Házirgi waqıtta Aral boyı maydanlarında seksewil hám basqa shól ósimlikleri ósipatırǵanı, shól haywanları jasay baslaǵanı toǵaylar payda etiwdiń qansheli áhmiyeti úlken ekenligin bildiredi. Alımlar tárepinen alıp barılǵan ilimiy izleniwler sonı kórsetpekte, Aral teńiziniń qurıǵın bóliminde payda etilgen jasıl qaplamalar záhárli duzlar hawaǵa kóterliwdiń aldın aladı. Bunnan tisqari, qorǵawshı terekzarlar payda etilgen atızlarda hawa temperaturası basqa atızlarǵa kóre 3-3,5 dáreje tómen boladı, ıǵallıq bolsa 3-15 payızǵa artadı. Bul bolsa mikroıqlımdı jaqsılap, awıl xojalıǵı eginleriniń ónimdarlıǵın 10-30 payızǵa shekem artıwına alıp keledi. Qánigelerdiń anıqlawınsha, bir gektar maydandaǵı arshazarlar bir kúnde 30 kilogramm fitoncid elementin ajıratır eken. Bir gektar qaraǵaydan ibarat terekzar bolsa bir jılda 340 tonna shańdı ózinde uslap qaladı eken. Bir gektar maydandaǵı qaraǵay bolsa bir jılda 4 tonnadan 11 tonnaǵa shekem kislorod islep shıǵaradı.

Ósimlik hám kórkemli terekler hár bir jánlik ómiri ushın áhmiyetli ekenligin tereń ańlaǵan halda ayırım mısallardı keltirip ótemiz. Toǵaylar hám jasıl tereklerden ibarat maydandaǵı hawada sanaat oraylarına qaraǵanda 1000 ese kem shań hám qurım boladı. Ağash hám putalar 72 payız shań hámde 60 payızǵa shekem altingúgirt gazın, shól regionlarda bir túp orta jaslı seksewil ósimligi bolsa 3-5 tonnaǵa shekem qumlardı irkip tutıp qaladı. Sol menen birge, bir gektar seksewil hám cherkez toǵayzarı 4 jasında 1158 kg, hám 1547,8 kg, iyis gazın jutıp, atmosferaǵa 835,4 kg, hám 1116,4 kg, kislorod ajıratıp shıǵaradı.

Qaraǵayzar hám emenzarlarda seyil qılıw qan basımın normaǵa keltirip, júrek hám nerv sistemasına unamlı tásir qıladı. Ósimlikler áleminde jáne bir ájayıp halat – gúz máwsiminde japıraqlardıń sarǵayıp túsiwi, ósimlik ómiri ushın eń kerekli hám tiykarǵı process bolıp esaplanadı. Sebebi quyashtan keletuǵın jaqtılıqtıń qısqarıwı nátiyjesinde suw hám azıqlıq zatlarıń kemeyiwine, japıraq pigmentlerinde ózgeriwler kelip shıǵıwına alıp keledi. Sarǵayǵan japıraqlar jerge tógile baslaydı. Sarǵayǵan japıraqlar shaqasınan úzilip jerge tógilmese onıń quramında toplanǵan záhárli birikpelerdiń bir bólegi shaqǵa ótiwi hám terekti nabıt qılıw da múmkin. Biraq jerge tógilgen japıraqlar, shiriwi nátiyjesinde topıraq ónimdarlıǵın asıradı. Japıraqlardı órtew múmkin emes. Japıraqlar janǵan waqıtta, onnan uglerod birikpeleri, karbonat angidrid

penen birge benzapiren elementi da atmosferağa ajıralıp shıǵadı. Japıraqlardı órtew aqıbetinde shıǵatúǵın záhárli elementler bolsa áste aqırın óz tásirin kórsetedi. Hawa quramındaǵı záhárli zatlar insan dem alıw jolları arqalı asqazan astı bezi, ópke jolların záhárleydi hám kóplegen keselliklerdi keltirip shıǵaradı.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR

1. Qayimov A.Q., Hamroev X.F., Baltaniyazov J.S. Qoraqalpoǵiston respublikasi sharoitida wsib rivojlanayotgan ninabargli daraxtlarning holati va wsish kwrsatkichlari //Science and innovation. – 2022. – №. Special Issue. – S. 204-207.
2. Qayimov A.Q., Hamroev X.F., Baltaniyazov J.S. Qoraqalpoǵiston respublikasi sharoitida kwkalamzorlashtirish uchun tanlangan yaproq bargli daraxt turlarining wsish kwrsatkichlari //Science and innovation. – 2022. – №. Special Issue. – S. 208-212.
3. Baltaniyazov J.S., Kamalovoy N.B. Kak vırashivat` kazackiy mojjevel`nik (*Juniperus sabina*) // Sovremennoe ekologicheskoe sostoyanie prirodnoy sredı i nauchno-prakticheskie aspektı racional`nogo prirodopol`zovaniya. - 2017. - S. 819-820.
4. Baltaniyazov J.S., Kamalova N.B. Growing and cutting of dolls pharmacy // Nauchno-prakticheskie puti povısheniya ekologicheskoy ustoychivosti i social`no-ekonomicheskoe obespechenie sel`skoxozyaystvennogo proizvodstva. - 2017. - S. 607-608.
5. Baltaniyazov J.S., Kamalova N.B. Growing and developing of maple (Acer) tree in Karakalpakistan // Nauchno-prakticheskie puti povısheniya ekologicheskoy ustoychivosti i social`no-ekonomicheskoe obespechenie sel`skoxozyaystvennogo proizvodstva. - 2017. - S. 609-611.